

Boekbesprekingen

Verschuren, P. & Doorewaard, H.,
Het ontwerpen van een onderzoek.

Utrecht: Lemma, 1996, 203 pp.
ISBN 9051895461

Aan een sociaal-wetenschappelijk onderzoek ligt altijd (impliciet of expliciet) een ontwerp ten grondslag. Over wat zulk een onderzoeksontwerp is, bestaan uiteenlopende opvattingen, maar gemeenschappelijk daaraan is dat het gaat om een samenhangend geheel van vooraf aan een onderzoek gemaakte keuzes waarmee de beslissende activiteiten worden vastgelegd. Aan een instructieboek over dergelijke onderzoeksontwerpen bestaat een grote behoefte, gezien de moeite die met name beginnende onderzoekers hebben om een onderzoek te ontwerpen dat behoort bij een gegeven probleemstelling. Verschuren en Doorewaard hebben een dergelijk boek geschreven. Het beoogt aan te geven 'hoe zelfstandig een eigen onderzoek op te zetten' (bladzijde 2), en niet hoe een onderzoek uit te voeren, want daarop is volgens de auteurs het merendeel van de methodologie gericht. Het boek in zijn huidige vorm verkeert nog in het stadium van een proefeditie. Een onderzoeksontwerp is volgens Verschuren en Doorewaard 'een overzicht van de diverse stappen die bij de voorbereiding' van een onderzoek moeten worden gezet (bladzijde 6). Onderzoek vatten zij op als een

'langgerekte redenering, uitmondend in antwoorden op tevoren gestelde vragen' (bladzijde 39), waarin vanzelfsprekend voor feiten een plaats is ingeruimd. Een onderzoeksontwerp onderscheiden zij in een conceptueel ontwerp en een onderzoekstechnisch ontwerp. Het conceptueel ontwerp, op zijn beurt, betreft de doelstelling, het model en de vraagstelling van een onderzoek, alsmede de vaststelling van de centrale begrippen daaruit. Het onderzoekstechnisch ontwerp heeft betrekking op het feitenmateriaal, de strategie en de planning. Na deze onderscheidingen te hebben geïntroduceerd, wordt elk onderwerp in een apart hoofdstuk uitgewerkt. Daarbij gaan de auteurs uit van de opvatting dat onderzoek een proces waarbij de diverse onderdelen gelijktijdig worden uitgevoerd en de onderzoeker bij herhaling teruggaat naar eerder genomen beslissingen om te zien in hoeverre deze moeten worden bijgesteld op grond van latere beslissingen en bevindingen.

Wat mag men van een dergelijk instructieboek verwachten? Staat niet voorop dat de beginnende onderzoekers moeten worden geholpen met het realiseren van de kwaliteitseisen voor een onderzoek, zoals geldigheid van de interpretaties en verklaringen en controleerbaarheid van de uitkomsten, voorzover dat binnen de gegeven omstandigheden mogelijk is? Dienen zij dan niet precies te weten welke hun onderzoekseen-

heden zijn en hoe voor alternatieve interpretaties en verklaringen in de vorm van door-kruisende variabelen kan worden gecontroleerd? Is het bij de studie van sociale verschijnselen niet speciaal van belang hun contexten in het onderzoek te betrekken en te weten hoe dat dan dient te gebeuren? Vragen van dit type kunnen niet worden beantwoord door verwijzing naar de bestaande onderzoekspraktijk, maar ook niet door het aanbieden van een taxonomie van elementen van een onderzoeksontwerp, zoals Verschuren en Doorewaard doen.

De auteurs lijken er vooral op uit te zijn beginnende onderzoekers zorgvuldigheid en reflectie bij te brengen. De stappenplannen die zij hebben ontwikkeld, vormen daartoe inderdaad een handig hulpmiddel. Toch stelt hun boek in zijn huidige vorm enigszins teleur. Het confronteert beginnende onderzoekers met een veelheid van keuzemogelijkheden zonder dat zij criteria krijgen aangereikt om daaruit keuzes te maken. Het is daarom te hopen dat Verschuren en Doorewaard in de definitieve uitgave van hun boek aan deze criteria wel aandacht besteden en dat zij daarin meer nadruk leggen op de onderlinge verbanden tussen de elementen van een onderzoeksontwerp. Daarmee zal het boek het broodnodige normatieve karakter kunnen krijgen dat nu eraan ontbreekt.

Pieter van den Eeden

Leeuw, Prof. dr. ir. A.C.J. de, *Bedrijfskundige methodologie; Management van onderzoek.*

Assen: Van Gorcum & Comp. B.V. 1996, 254 pp.

ISBN 90-232-3182-1 Ing. f 49,50.

Dit boek is 'geen vervanging voor methodologische handboeken, maar beoogt aan te vullen en een integraal perspectief op bedrijfskundige methodologie aan te bieden' (flaptekst). De *aanvulling* bevat drie hoofdstukken. Ten eerste: bedrijfskunde, opgevat als een ontwerpwetenschap en daarmee als een ingenieursvak. Vervolgens, daarop aansluitend: een bedrijfskundig ontwerp, opgevat als een materieel product. En ten slotte: de systeemleer als pijler van een bedrijfskundige ontwerpmethodologie.

Het is dan nog maar één stap naar een interessante beschouwing over de besturing van bedrijfskundig onderzoek, naar analogie van de besturing van een materieel productieproces. Die gedachte is ook ongetwijfeld de inspiratiebron geweest; vandaar de ondertitel *Management van onderzoek*. De auteur heeft dit originele idee echter geheel laten overwoekeren door een kletterend vertoon van professorale geleerdheid. Daarbij worden voortdurend zijpaden ingeslagen die de aandacht afleiden. Het vele commentaar dat op deze secties van het boek mogelijk en nodig is, moet in dit bestek achterwege blijven.

De kwaliteit van een ontwerp (het eerste thema) bestaat uit de 'relevantie' en de 'deugdelijkheid' ervan. De relevantie wordt bepaald door de verbinding met de managementproblematiek. Deugdelijkheid 'omvat al die aspecten van wetenschappelijkheid

die het mogelijk maken dat op de resultaten werkelijk kan worden vertrouwd.' Dit thema komt in steeds weer nieuwe varianten en nuanceringen naar voren. De herhaling, de overdaad en het voortdurend in- en uitpraten krijgen dan al snel een afstompend effect. *Ontwerp* is hier bovendien een metafoor en het kwaliteitscriterium wordt slechts in begripsdefinities uitgedrukt. Dit laat de nodige ruimte voor twijfel aan de waarde van de gelijkstelling met een echt materieel ontwerp in een constructievak.

De analogie met een materieel product (het tweede thema) roept bij een bedrijfskundig kennisproduct eveneens twijfel op. De vragen die gesteld moeten worden met betrekking tot functionele en technische productspecificaties en over randvoorwaarden kunnen nog wel worden geformuleerd. De auteur laat dat ook zien. Maar het valt stil bij de *besturing* van het kennisproces. Welke rol spelen de antwoorden? Daar stuit de metafoor op haar grenzen. Hoe ver gaat de overeenkomst van het kennisproces en een materieel productieproces? Net als bij het ontwerpaspect is het te hopen dat de auteur aan die vraag in een volgende versie ook wat aandacht besteedt.

De bijdrage van de systeemleer (het derde thema) zal vermoedelijk de sceptici ten aanzien van deze leer niet van mening doen veranderen. Van meten vanuit de systeembenadering wordt het surplus, als het er al is, teniet gedaan door de knullige anekdote waarmee de auteur zijn betoog illustreert.

De systeemleer wordt tevens in stelling gebracht bij het diagnostisch en het probleemoplossend deel van een onderzoek. Het valt niet uit te sluiten dat ooit blijkt dat de systeemleer naast de conventionele methodologie iets extra's te bieden heeft.

Vooralsnog blijft het echter na het openen van de black box gewoon donker.

Het boek heeft, naast de genoemde bedenkingen die het oproept, ook enkele tekorten. Op één of twee uitzonderingen na (voor ander eigen werk) wordt niet verwezen naar de 'goede' of zelfs 'uitstekende' literatuur die er is over een aantal onderwerpen die de auteur wel aanstipt maar niet behandelt. Daar wordt het publiek waarvoor dit leerboek is geschreven niet wijzer van.

Men kan verder verschillend denken over de wijze waarop de auteur er nogal mee geurt dat hij een hoge positie in de pikorde inneemt. Het krijgt soms potsierlijke afmetingen, waarvoor een verstandige redacteur hem had kunnen behoeden. De auteur heeft zich veel terechte kritiek op een eerdere versie aangetrokken, waaronder het verwijt dat zijn beschouwingen vaak niet te volgen waren. Nog steeds valt het hem merkbaar moeilijk om de vlucht van zijn gedachten in adequaat proza weer te geven. Het aantal stijl- en typefouten tart elke verbeelding. Het levert soms bladzijden achtereen (bijvoorbeeld 106-113) leesstof op met een hoog *camp*gehalte. Toch irriteert dit na enige tijd meer dan dat het amuseert. Een goed criterium voor de kwaliteit van een leerboek is altijd om je af te vragen wat je zou moeten kennen om voor het tentamen te slagen. Bij de gedachte daaraan wordt het mij bang te moede. Toch verzekert de flaptekst de lezer dat hij een 'standaardwerkje' leest. Dat is wel even slikken.

Lieuwe Dijkstra

Penninx B., *Social support in elderly people with chronic diseases. Does it really help?*

Dissertatie VU Amsterdam, 1996, 175 pp.
ISBN 90 5669 015 9

Onderzoek naar de verbanden tussen sociale relaties en gezondheid is de laatste decennia sterk in opmars. Veelal worden de sociale relaties van groepen respondenten met bepaalde ziekten beschreven, waarbij het ontvangen van sociale steun centraal staat. Longitudinale onderzoeken naar sterfte vormen een tweede belangrijke stroming in het onderzoek naar verbanden tussen sociale relaties en gezondheid. In Nederland beperkt het onderzoek naar verbanden tussen sociale relaties en gezondheid zich voornamelijk tot selecte groepen patiënten. Het, vooral epidemiologische, onderzoek van Brenda Penninx vormt een goede aanvulling hierop: Zij onderzocht de effecten van diverse kenmerken van sociale relaties op depressie en sterfte. Het grote voordeel van haar onderzoek (op basis van data van de Longitudinal Aging Study Amsterdam LASA) is dat veel verschillende meetinstrumenten van sociale relaties gebruikt zijn, en dat mensen met verschillende ziekten zijn vergeleken. Daarnaast heeft zij ook de rol van coping onderzocht.

De meeste aandacht in het onderzoek gaat uit naar het onderscheid tussen directe en buffer effecten van zowel kenmerken van sociale relaties als van coping. Onder directe effecten wordt verstaan dat sociale relaties of coping invloed hebben op de gezondheid ongeacht of er sprake is van bepaalde stress. Van buffer effecten is sprake wanneer kenmerken van sociale relaties of coping de negatieve effecten van stress op de gezond-

heid doen afnemen. Uit recente literatuur over sociale relaties blijkt dat het inmiddels niet meer de vraag is welke effecten worden gevonden, maar veel meer onder welke omstandigheden directe dan wel buffer effecten optreden. Eén van de omstandigheden die wordt genoemd in de literatuur betreft de meetinstrumenten van sociale relaties die worden gebruikt. Brenda Penninx onderscheidt drie soorten kenmerken van sociale relaties: structurele kenmerken (zoals aanwezigheid van relaties en de frequentie van contact), functionele kenmerken (ontvangen soorten en hoeveelheid steun), en de perceptie van adequaatheid van geleverde steun. Structurele kenmerken zouden vooral directe effecten op de gezondheid hebben. Het ontvangen van steun zou bufferend kunnen werken.

Een andere omstandigheid die uit de literatuur naar voren komt, betreft de soort stress waar mensen mee te kampen hebben. Stress is in dit onderzoek geoperationaliseerd als de aanwezigheid van een chronische ziekte (via zelf-rapportage). Dezelfde soort steun zal niet bij alle ziektes even snel bufferend werken. Zo wordt verondersteld dat emotionele steun vooral stress vermindert van ziekten die een onzeker verloop kennen. Gelijksortige redeneringen worden voor soorten coping gehanteerd.

Door de cross-sectionele aard van de data kan er geen sprake van toetsing van effecten zijn. De causaliteit blijft immers ter discussie staan. Desalniettemin blijkt uit de resultaten dat het hebben van een partner, en van veel sociale relaties gerelateerd zijn aan minder depressie. De overtuiging dat je zelf controle hebt over je leven, doorzettingsvermogen en een hoge zelf-waarde zijn ook gerelateerd aan minder depressie. Dit worden de directe effecten genoemd. Het ont-

vangen van emotionele steun, het hebben van veel sociale relaties en de overtuiging dat je zelf controle hebt over je leven bleken alleen of sterker bij mensen met bepaalde chronische ziekten gerelateerd te zijn aan minder depressie. Dit zijn de zogenoemde buffer effecten. Zoals Brenda Penninx ook opmerkt, spelen ook andere vormen van stress dan de aanwezigheid van een chronische ziekte een rol bij depressie. Bij de interpretatie van de resultaten moet hier sterk rekening mee worden gehouden.

Het hoofdstuk over de directe dan wel buffer effecten in relatie tot sterfte geeft heel andere resultaten. Hier worden geen buffer effecten gevonden, wel directe effecten. Het ontvangen van emotionele steun, minder eenzaamheid, en de overtuiging dat je zelf controle hebt over je leven bleken gerelateerd aan een kleinere kans op sterfte. Het ontvangen van instrumentele steun bleek gerelateerd aan een grotere kans op sterfte. Dit wordt ook wel een effect van mobilisatie genoemd: mensen die meer instrumentele steun ontvangen zijn zieker dan mensen die minder steun ontvangen (Schwarzer en Leppin 1991).

Dit helder geschreven proefschrift geeft verder een systematisch review van de literatuur op het gebied van onderzoek naar sociale relaties en chronische ziekten, en een beschrijving en vergelijking van sociale relaties en coping onder chronisch zieken. Het onderscheid naar chronische ziekten is tot op zekere hoogte zinvol. Uit onderzoek van o.a. Ros (1990) is gebleken dat in verschillende fases van een ziekte verschillende soorten steun belangrijk zijn. Binnen LASA zou het mogelijk moeten zijn hier in de toekomst aandacht aan te schenken. Ook zouden de hypothesen over directe en buffer

effecten verder uitgewerkt kunnen worden in de richting van achterliggende mechanismen (zie o.a. Schwarzer en Leppin 1991). In het kader van onderzoek naar buffer effecten kunnen coping en sociale steun dan in één theoretisch en statistisch model worden opgenomen.

Marja Tijhuis

Literatuur

- Ros W.J.G., 1990. *Sociale steun bij kankerpatiënten*. Amsterdam: Thesis Publishers.
Schwarzer R. & Leppin A., 1991. Social support and health: A theoretical and empirical overview. *Journal of Social and Personal Relationships* 8: 99-127.

Heuvel, W.J.A. van den, Jonkers-Kuipers, L.V., Mootz, M., Spreeuwenberg, C. (red.), *Interveniëren in de determinanten van gezondheid: over obstakels en leermomenten*.

Assen: Van Gorcum, 1995, 176 pp.
ISBN 90 232 3032 9

De Programmacommissie Determinanten van Gezondheid legt via vier boeken het onderzoek vast dat zij heeft laten uitvoeren op het gebied van preventie van ziekte en bevordering van gezondheid. De andere drie boeken in deze reeks zijn: 1) *Interveniëren in de determinanten van gezondheid: overwegingen vooraf* (onder redactie van Langeveld, Kerkhoff en Emanuel-Vink); 2) *Interveniëren in de determinanten van gezondheid: resultaten van een onderzoeksprogramma* (onder redactie van San-

derman, Van den Heuvel en Krol, waarvan een recensie eerder dit jaar in Mens en Maatschappij is verschenen); en 3) *Het meten van determinanten van gezondheid: een overzicht van beschikbare meetinstrumenten* (onder redactie van Sanderman, Hosman en Mulder).

Het vierde boek, hier ter recensie, betreft een beschrijving van interventies uitgevoerd in het kader van gezondheidsbevordering. Na een inleidend hoofdstuk over interventies in de praktijk worden in deel 1 vijf interventies beschreven, waarna in deel 2 vier integrale hoofdstukken worden gewijd aan voorkomende problemen. In deel 1 worden steeds niet alleen de interventies zelf, maar ook de voorbereiding en organisatie van de interventies beschreven. Zo besteden Te Velde en Van den Heuvel in hun hoofdstuk over professionele ondersteuning van mantelzorgers van dementerende ouderen aandacht aan de voorbereiding en de eerste fase (verzamelen van kennis over factoren van belang voor de thuiszorg van dementerende ouderen) van het project. Het hoofdstuk van De Jong en Emmelkamp handelt over de problemen bij het implementeren van de cursus 'Omgaan met stress' voor personeel van de politie, van ziekenhuizen, en voor onderwijzend personeel. In het kader van een preventieprogramma voor de bovenbouw van een basisschool, dat zich richt op het leren van sociale vaardigheden, beschrijven Dekkers, Rikken en Van der Meijden de problemen bij ontwikkeling, implementatie en overdracht van het programma. In het hoofdstuk over preventie van hart- en vaatziekten via een gemeenschapsgericht project in Drenthe behandelen De Vries, De Vries en Van Dijk de verschillende fasen in hun model van preventie.

De laatste interventie, die in detail wordt beschreven, betreft de cursussen, gespreksgroep en voorlichtingsbijeenkomst van het project 'Collectieve preventie in de Bedrijfsgezondheidszorg voor Onderwijspersoneel'. Van Poppel, Kamphuis e.a. gaan vooral in op de problemen bij de financiering van het project en de ervaringen van de deelnemers en de trainers van de interventies.

In de vier integrale hoofdstukken van deel 2 worden veel algemene tips gegeven voor het uitvoeren van interventies. Jonkers-Kuipers beschrijft de succesfactoren van interventies: wat is 'succes', welke succesfactoren zijn tijdens elke fase van de interventie van belang. Mootz behandelt in het volgende hoofdstuk de rol van alle partijen betrokken bij een interventie. De implementatie van interventies komt aan de orde in het hoofdstuk van Spreuwenberg en Schrijvers. De evaluatie van de interventie wordt behandeld door Van den Heuvel in het laatste hoofdstuk.

Het boek is geschreven met het oog op de praktijk, en geeft voor diegenen die zich bezig houden met interventies op dit terrein veel bruikbare informatie. Met name deel 2 bevat de basisinformatie die iedereen die wil interveniëren in de gezondheidszorg tot zich moet nemen.

Marja Tijhuis

Uunk, W., *Who marries whom? The role of social origin, education and high culture in mate selection of industrial societies during the twentieth century.*

Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen, 1996, 181 pp.

Binnen de Nederlandse sociologie- en demografiebeoefening is de bestudering van de partnerkeuze een regelmatig terugkerend fenomeen. Dit behoeft geen verwondering te wekken, in verschillende datacollecties (kerkelijke registers, CBS-statistieken en SCP-onderzoeken) zijn gegevens over huwendes in ruime mate aanwezig. Daarnaast biedt het onderwerp partnerkeuze de mogelijkheid ook culturele ontwikkelingen te beschrijven en te analyseren. In de jaren vijftig en zestig is, mede uit verontrusting over geloofsafval en ontkerkelijking, ook via dissertaties aandacht besteed aan kerkelijk gemengde huwelijken (Van Leeuwen, 1959; Dekker, 1965). In de jaren zeventig en tachtig verschijnen er naast algemenere studies over partnerkeuze (De Hoog, 1982), ook studies en artikelen over sociale stratificatie en partnerkeuze (Van Tulder, 1972; Sixma & Ultee, 1984). In de jaren negentig blijkt dat vooral partnerkeuze en cultuuroverdracht de belangstelling te hebben van Utrechtse en Nijmeegse onderzoekers (Ganzeboom et al., 1991). De dissertatie van Uunk sluit aan bij de hedendaagse hoofdstroom, ook hij beziet partnerkeuze vanuit cultuuroverdracht. Een belangrijke verandering bij de bestudering van partnerkeuze, die ook door de promovendus wordt genoemd, is de uitbreiding en de verdieping van het methodologisch instrumentarium,

maar dat is natuurlijk niet alleen het geval bij analyses van de partnerkeuze. In de dissertatie van Uunk wordt uitvoerig gebruik gemaakt van multivariate analyse-technieken. Het proefschrift is, na een inleiding, opgebouwd uit zes analytische hoofdstukken. In een slotbeschouwing worden conclusies getrokken. In elk analytisch hoofdstuk worden onderzoeksvragen gesteld en/of hypothesen geformuleerd. Na elk hoofdstuk worden conclusies getrokken. Achtereenvolgens komen de volgende onderwerpen aan de orde: homogamie naar sociale herkomst en opleiding in Hongarije tussen 1930 en 1979, homogamie naar sociale herkomst en opleiding in Nederland tussen 1947 en 1992, homogamie naar sociale herkomst en opleiding bij partnerkeuze in 15 geïndustrialiseerde landen gedurende de 20ste eeuw, homogamie naar opleidingsniveau en participatie in Nederland tussen 1948 en 1992 en partnerkeuzes van wetenschappelijk opgeleiden in Nederland naar hun opleidingsniveau en studierichting na de Tweede Wereldoorlog. Een dergelijke opzet maakt het lastig om een duidelijke probleemstelling te formuleren. De auteur heeft dit dan ook niet gedaan. Hij lost dit probleem op door een vijftal onderzoeksvragen te formuleren, die in belangrijke mate in de afzonderlijke hoofdstukken worden uitgewerkt. In het 'Hongaarse' hoofdstuk komt de stelling aan de orde dat een bivariate analyse schijnbevindingen oplevert. De multivariate analyse toont aan dat de homogamie weliswaar lager ligt dan bij schatting die gebaseerd zijn op bivariate analyses. Maar homogamie is ook bij de multivariate analyse aanwezig. Ook de trend van een afname van herkomstshomogamie en een toename van

opleidingshomogamie blijkt uit deze analyse. In Hongarije zijn er dus geen schijn-trends aanwezig. In het 'Nederlandse' hoofdstuk wordt de methodologie verder uitgewerkt. Hier blijken de bevindingen ook overeen te komen met de 'Hongaarse' analyse. Er zijn wel kanttekeningen te plaatsen. De afname van de herkomsthomogamie is niet lineair, maar is vooral zichtbaar door een snelle daling in de jaren zeventig. Uit de '15 landen-vergelijking' blijkt dat de bivariante methode een grote toename van homogamie te zien geeft. De multivariate analyse geeft een genuanceerder beeld. De auteur verlaat in dit hoofdstuk zijn puur methodologische lijn en gaat over tot een sociologische verklaring van de verschuiving van statushomogamie naar opleidingshomogamie. Hij noemt als verklaring vier factoren: de verschuiving in het selectieproces van banen (van toegeschreven waarden naar verworven waarden), de urbanisatie, de opleidingsexpansie en de afnemende sekse-ongelijkheid. Uit zijn analyse blijkt dat vooral deze laatste factor tot verschuivingen heeft geleid. In het hoofdstuk over 'cultuur' worden Bourdieu's theorie van de compenserende strategieën en De Singly's beschouwing over vrije tijd bezien. Nogal kort door de bocht is de conclusie van de auteur dat de cultuurdeelname in de laatste decennia aan belang heeft ingeboet en dat daardoor de theorieën van de beide eerdergenoemde auteurs verworpen dienen te worden. Het knelpunt zit bij de definitie van cultuur. Cultuur wordt bij Uunk nogal mager omschreven zoals de 'grote' cultuur, de schouwburg, de klassieke concertzaal, het museum en de grote schrijver. Bij een ruimere definitie (het popconcert, het stripboek, de sport en de disco) lijkt het mij niet onmogelijk dat de conclusies

anders zouden zijn geworden. In het laatste analysehoofdstuk wordt de partnerkeuze van de hoger opgeleiden. Hier verruimt de auteur wel zijn blik op de cultuur. Niet alleen de 'hoge' cultuur wordt in de analyse betrokken, ook de studierichting verschijnt als indicator. Aardig is dan dat door verschillen in trouwpatronen Bourdieu's compenseerde strategie wel wordt bevestigd. Kortom Uunk heeft op elegante wijze aangetoond dat partners wel overeenkomen wat betreft hun culturele kenmerken (het lijkt mij een hel als dat niet het geval zou zijn), maar dat de overeenkomsten in opleidingsniveau nog steeds groter zijn.

Kees de Hoog

Literatuur

- Dekker, G., *Het kerkelijk gemengde huwelijk*, Meppel, 1965.
- Ganzeboom, H.B.G., Treiman, D.J. & W.C. Ultee, Comparative intergenerational stratification research: three generations and beyond, *Annual Review of Sociology*, 17, 1991, 277-302.
- Hoog, C. de, *Partnerselectie bij huwelijksluiting*, Wageningen, 1982.
- Leeuwen, B. van, *Het gemengde huwelijk*, Assen, 1959.
- Sixma, H. & W.C. Ultee, Marriage patterns and the openness of society; educational homogamy in the Netherlands in 1959, 1971, and 1977, In: B.F.M. Bakker, J. Dronkers & H.B.G. Ganzeboom (eds.), *Social stratification and mobility in the Netherlands*, 1984, Amsterdam, 91-108.
- Tulder, J.J.M. van, Het sociaal gemengd huwen. In: *Onderzocht en overdacht*, speciale editie van Mens en Maatschappij, 1972.

Corijn, M., *De overgang naar volwassenheid in Vlaanderen. Resultaten van het NEGVO V-onderzoek.*

Brussel: CBGS (CBGS-monografie 1995/1), 1995, 260 pp. ISBN 90 403 0050

Nederlanders denken misschien wel eens dat Vlamingen zich ongeveer net zo gedragen als zichzelf. Maar Vlamingen zijn geen Nederlanders, zo toont het boek van Corijn weer eens aan. De halve aardverschuiving die in Nederland heeft plaatsgevonden in de timing en volgorde van transities in de overgang naar volwassenheid is aan Vlaanderen grotendeels voorbijgegaan. Zo verlaten Vlamingen nog steeds in meerderheid het ouderlijk huis om direct te trouwen. Alleenwonen en ongehuwd samenwonen zijn voor Vlaamse jongeren ook nu nog vrij zeldzaam, al geldt dat minder voor de niet-katholieken en 'niet-praktiserende' katholieken.

De vele vergelijkingen met Nederland vormen meteen één van de aantrekkelijke kanten van Corijns boek. Ook met enkele andere West-Europese landen zijn hier en daar vergelijkingen opgenomen. Tot mijn verbazing blijft Wallonië echter geheel buiten beeld. Corijn vindt het zelfs niet nodig uit te leggen waarom; in het hele boek wordt met geen woord over Wallonië gerept!

Een andere aantrekkelijke kant van het boek is dat de studie zich niet beperkt tot de bekende trits overgangen die in de sociaal-demografische literatuur inmiddels de standaard vormen. Naast het verlaten van het ouderlijk huis, de eerste baan, de eerste samenwoning, het eerste huwelijk en het eerste kind komen ook aan de orde het afstuderen, het eerste seksuele contact en de

eerste vaste verkering (dan wel de eerste periode met een 'losse relatietijl!'). Zo ongeveer alle overgangen die sociaal-wetenschappers interesseren dus, voor zover ze althans gepaard gaan met een duidelijk te dateren gebeurtenis in de levensloop.

Het boek valt op twee manieren te lezen. Ten eerste als een antwoord op de vraag 'Hoe zit dat nu in Vlaanderen met de overgang naar volwassenheid?'. Ten tweede als een bijdrage aan de theorievorming over dit onderwerp.

Wie het boek op de eerste manier leest, zal er alles van haar of zijn gading in vinden. Het beschrijvende deel is zeer uitgebreid. Timing (op verschillende manieren gemeten), volgorde, gelijktijdigheid, verschillen in dit alles tussen mannen en vrouwen en tussen generaties, het komt allemaal uitgebreid aan bod. Ook wie zich afvraagt in hoeverre bepaalde determinanten, die in andere landen invloed uitoefenen op de verschillende transities, in Vlaanderen ook een rol spelen, vindt in het boek beslist een antwoord.

Wie hoopt in het boek een bijdrage te vinden aan de theorievorming over het behandelde onderwerp vindt vooral een consciëntieuze opsomming van door anderen opgestelde theorieën — een eigen meeromvattende visie blijft achterwege. In haar bespreking van de theoretische bijdragen van anderen is Corijn af en toe zeer kritisch, vooral als het gaat over de manier waarop anderen hun theoretische noties hebben omgezet in operationele hypothesen. Men zou haast gaan denken dat Corijn het zelf beter kan. Maar uiteindelijk volgt zij in haar operationalisaties gewoon de gegeven voorbeelden (waar misschien ook helemaal niet zoveel mis mee is): ze voert multivariate

analyses uit, apart voor mannen en vrouwen, van de kans op het optreden van een bepaalde gebeurtenis, en de invloed daarop van determinanten als cohort, opleidingsniveau, religieuze achtergrond, en het al dan niet werken of in opleiding zijn.

Enige reflectie op de betekenis van de bevindingen wordt pas gegeven in het allerlaatste hoofdstuk. Zowel in het beschrijvende hoofdstuk als in de analytische hoofdstukken heb ik de meer reflecterende opmerkingen node gemist. Plichtmatig worden de beschrijvende maten afgewerkt en de resultaten van de toetsingen van hypothesen behandeld. Maar vaak blijf ik zitten met de vraag wat een bepaald gevonden resultaat nu eigenlijk betekent en hoe we het moeten plaatsen in bredere maatschappelijke ontwikkelingen.

Een klein punt van kritiek betreft het soms onduidelijk blijven van definities en, vooral, modelspecificaties en berekeningswijzen. De 'geschatte relatieve effecten' uit de tabellen van de hoofdstukken 4 tot en met 8 zijn bijvoorbeeld berekend uit de parameters van loglineaire hazardmodellen. Hoe precies, en van welke modellen, daar ben ik wel achter gekomen, maar pas na lang staren en het zelf ter hand nemen van de rekenmachine. In de tabel zelf of de tekst kon ik geen adequate specificatie of berekeningswijze vinden. Dit soort omissies valt des te meer op, omdat het boek voor het overige erg breedvoerig is. Alle beschrijvingen worden breed uitgemeten, en de alinea's overschrijden met regelmaat de lengte van een hele pagina.

De poging van de auteur om uit te stijgen boven een beschrijving van de NEGOT-resultaten moet worden gewaardeerd, maar is slechts gedeeltelijk geslaagd. Daarmee

geeft het boek overigens wel ruimschoots wat het in de titel belooft: een adequate beschrijving van de resultaten van een onderzoek naar de overgang naar volwassenheid in Vlaanderen.

Clara H. Mulder

Bosveld, W., *The ageing of fertility in Europe. A comparative demographic-analytic study.*

Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Handelsuitgave: Thesis Publishers/pdoD, 1996, 285 pp. ISBN 90 5170 832 1

Demografen worden door de buitenwacht nog wel eens gezien als cijferaars; wetenschappers die niet geïnteresseerd zijn in theorie, maar alleen in data. En wel data op het macroniveau van bevolkingen in regio's of landen; het microniveau van individuen of huishoudens laten ze voor wat het is. Zoals in veel clichés zit ook in dit cliché wel een kern van waarheid – althans als we het hebben over wat ik nu maar even de 'klassieke demografie' zal noemen. De klassieke demografie houdt zich bezig met het beschrijven en vooruitberekenen van de ontwikkeling van bevolkingen van individuen of huishoudens door geboorten, sterfte, migratie en huishoudensvorming en-ontbinding. Dit gebeurt met demografisch-analytische technieken, die gebaseerd zijn op de overlevingstafel.

Naast de klassieke demografie is er een andere tak van demografie, die ik maar even 'sociale demografie' noem. Deze sociale demografie houdt zich bezig met dezelfde

onderwerpen als de klassieke demografie, maar daalt af naar het microniveau en is meer gericht op verklaren en theorievorming dan op beschrijven en vooruitberekenen. Levenslooptanalyse is in deze tak van demografie een belangrijke techniek. In Nederland wordt de sociale demografie, schat ik, inmiddels meer beoefend dan de klassieke.

Willy Bosveld doet in haar boek niet mee met de mode van de levenslooptanalyse. Haar onderzoek is een typisch voorbeeld van klassieke demografie. Ze analyseert ontwikkelingen in de vruchtbaarheid in tien Europese landen: België, Frankrijk, Nederland, West-Duitsland, Noorwegen, Zweden, Italië, Portugal, Hongarije en Tsjecho-Slowakije. De analyses blijven geheel op het macroniveau; de gebruikte gegevens zijn afkomstig van bevolkingsstatistieken. Van de geboorten die het onderwerp vormen van de analyses is niets meer bekend dan de leeftijd van de moeder en het aantal kinderen dat zij al had. Verder is de risicobevolking bekend: het per jaar aanwezige aantal vrouwen van een bepaalde leeftijd en met een bepaald aantal kinderen. Gegevens over geboorte-intervallen (de tijd tussen twee opeenvolgende geboorten uit één moeder) zijn echter niet voorhanden.

Het knappe van het boek is dat Bosveld zoveel te vertellen heeft over zulke beperkte gegevens. Ze maakt ten volle gebruik van de beschikbare demografisch-analytische technieken. Ze laat zien dat cijferen zoals in de klassieke demografie gebeurt een kunst is die, als je haar goed verstaat, veel inzicht kan opleveren.

Eén van de centrale doelstellingen van het boek is de uiteenrafeling van quantum- en tempo-effecten. De vraag dus naar afstel ver-

sus uitstel; krijgen vrouwen nu steeds minder kinderen of alleen maar steeds later. Een bekend thema in de demografie, waarover al veel is geschreven. Maar Bosveld bekijkt de beschikbare cijfers van zoveel verschillende kanten dat het gehalte aan 'nieuws' toch veel groter is (of lijkt?) dan je op grond van het onderwerp zou denken. Een deel van het nieuwe schuilt in de zeer vele verhelderende grafieken. Naast de gebruikelijke plaatjes van het aandeel vrouwen met ten minste één kind naar leeftijd per cohort, zien we onder andere hoe de 'uitstelkloof' zich heeft ontwikkeld in de verschillende landen: het percentage reductie in het aandeel vrouwen met tenminste één kind naar leeftijd per cohort, in vergelijking met een startcohort (figuren 5.4a t/m 5.4d).

In geen van de onderzochte landen is het krijgen van een eerste kind zo sterk uitgesteld als in Nederland, maar de inhaal is al aardig op weg. De vruchtbaarheidsontwikkeling in West-Duitsland lijkt nog het meest op die van Nederland; veel meer dan die in België, Frankrijk, Noorwegen en Zweden. Een opmerkelijk verschil is echter dat in Nederland veel meer vrouwen een tweede kind krijgen dan in Duitsland. Enig uitstel komt in bijna alle onderzochte landen voor, maar niet in Tsjecho-Slowakije en nauwelijks in Hongarije.

De verschillen tussen de landen brengt Bosveld in verbinding met verschillen in mogelijkheden voor vrouwen om gezin en werk te combineren; verschillen in beschikbaarheid van goede anticonceptie; en verschillen in oriëntatie op het gezinsleven zoals onder andere tot uitdrukking komend in pro-natalistisch beleid. Nederland en West-Duitsland zijn landen met weinig faciliteiten voor het combineren van gezin

en werk, en weinig sociale druk op het hebben van een gezin. Vandaar, aldus Bosveld, het sterke uitstel van de geboorte van het eerste kind. Dat klinkt plausibel, maar een macro-studie met een beperkt aantal landen biedt niet de handvaten om verder te komen dan een plausibele redenering. Aan echte theorievorming komt Bosveld dan ook niet toe (dus toch volgens het clichébeeld van de klassieke demografie).

Hoewel het boek veel interessante informatie geeft, zal het vermoedelijk weinigen lukken het van begin tot eind te lezen. Daarvoor is de tekst te vol van herhalingen en vooral ook te taai. Anderzijds is het taalgebruik op sommige punten juist iets te populair. Zo wordt gesproken over leeftijden die 'aantrekkelijker' of 'populairder' geworden zijn voor het moederschap. Maar dat veel vrouwen op een bepaalde leeftijd een kind krijgen, wil niet zeggen dat die leeftijd daarvoor nu zo aantrekkelijk is. Veel vrouwen zullen voor hun eigen gevoel weinig keus hebben met betrekking tot hun moederschapsleeftijd. Te vroeg, dan zijn de benodigde financiën en huisvestingssituatie nog niet op orde; te laat, dan ben je er te oud voor. Een beetje jammer is ook dat de cijfers die aan de grafieken ten grondslag hebben gelegen niet als zodanig in het boek zijn opgenomen. We kunnen zelf maar nauwelijks iets narekenen.

Afgezien van de minpuntjes is dit een interessant boek en ook een erg handig naslagwerk. Eigenlijk zou van zo'n boek elke vijf jaar een bijgewerkte versie moeten verschijnen. En zou het cijfer- en grafiekenmateriaal beschikbaar moeten zijn (bijvoorbeeld op Internet) voor gebruik en bewerking door andere onderzoekers.

Clara H. Mulder

Smits, J.P.J.M., *Trouwpatronen en sociale openheid: opleidingshomogamie en beroepshomogamie in een zestigtal landen.*

Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen, 1996, 189 pp.
ISBN 90 9009671 X

In hoeverre bestaan er wereldwijd verschillen in de mate waarin mensen binnen de eigen beroepsklasse of opleidingsgroep trouwen? Hoe beïnvloeden partners elkaar in hun beroepsniveau tijdens het huwelijk? Is er overal sprake van afhankelijkheid van vrouwen van hun echtgenoten wat betreft arbeidsmarktparticipatie? De antwoorden op deze vragen zijn te lezen in de Nijmeegse dissertatie *Trouwpatronen en sociale openheid* van Jeroen Smits.

De kern van het helder geschreven boek wordt gevormd door vier hoofdstukken, die ieder afzonderlijk zijn gepubliceerd. In hoofdstuk 2 en 3 worden vragen gesteld over het verband tussen de beroepsniveaus van huwelijkspartners in acht landen van de Europese Unie tussen 1975 en 1989. Met loglineaire analyse van huwelijkstabellen wordt aangetoond dat in al deze landen een tendens bestaat een partner te kiezen uit de eigen of nabijgelegen beroepsklassen. Deze tendens tot beroepshomogamie is het sterkst voor boeren, verschilt ietwat tussen landen en neemt met de modernisering van landen af. Omdat de tendens tot homogamie verder ook tijdens het huwelijk toeneemt, concludeert de auteur dat er naast selectie op dezelfde beroepsklasse, ook een ontwikkeling bestaat waarbij partners zich aan elkaar aanpassen wat betreft beroepsniveau. 'Dubbel hoge' huishoudens komen aldus versterkt tegenover 'dubbel lage' huis-

houdens te staan. Smits vindt ook aanwijzingen voor ongelijkheid tussen twee- en éénpersoonshuishoudingen, maar deze relatie is minder eenvoudig. Vrouwen wier man op een hoog beroepsniveau werkt, bereiken een hoger niveau dan ongehuwde vrouwen. Voor vrouwen die een man hebben die werkzaam is op een laag beroepsniveau is dit niet zo: zij werken juist op een lager beroepsniveau dan ongehuwde vrouwen. Het gelijktijdig bestaan van dit soort hulpbron- en benadelingseffecten is een belangrijke bevinding die naar mijn weten niet eerder werd aangetoond.

In hoofdstukken 4 en 5 van de dissertatie worden opleidings- en beroepsgegevens van huwelijkspartners geanalyseerd voor meer dan zestig landen tussen 1970 en 1983. De nadruk in deze hoofdstukken ligt op de *verklaring* van landenverschillen in opleidingshomogamie en beroepshomogamie. Waarom wordt in het ene land heel anders getrouwd dan in het andere? Ter beantwoording van deze vraag maakt de auteur zowel gebruik van oude verklaringen over effecten van modernisering en politieke democratie, als van nieuwe verklaringen, echter steeds op het niveau van landen. Eén nieuwe hypothese is dat de beroeps- en opleidingshomogamie niet rechtlijnig afneemt met modernisering, zoals werd verondersteld in eerder landenvergelijkend onderzoek, maar kromlijnig: in een vroege fase van industrialisering een toename, daarna met hogere lonen en grotere sociale zekerheid een afname. Een andere hypothese is dat er in katholieke, confucianistische en moslim landen meer huwelijken tussen soortgenoten (wat betreft opleidings- en beroepsniveau) worden afgesloten dan in protestante landen die een veel sterker

arbeidsethos en stijgingsperspectief kennen. De toetsing van deze interessante hypothesen wordt mogelijk gemaakt doordat de auteur databestanden heeft verzameld van zowel hoog ontwikkelde, industriële samenlevingen als van minder ontwikkelde samenlevingen zoals India, Haïti en China. De loglineaire analyses bevestigen de nieuwe hypothesen: er is een kromlijnig verband van homogamie met modernisering en in katholieke landen wordt er meer homogam getrouwd dan in protestante landen. De bevindingen van de dissertatie vind ik boeiend en belangrijk. De auteur heeft op overtuigende wijze aangetoond dat er niet altijd sprake was van een trend naar groeiende maatschappelijke openheid, en heeft tevens laten zien dat er zoiets bestaat als een 'family of nations'. Met deze en andere punten heeft de auteur vooruitgang geboekt ten opzichte van eerder grootschalig landenvergelijkend onderzoek. Mijn voornaamste kritiek betreft echter tevens de grootschaligheid. De auteur probeert complexe zaken als partnerkeuze te verklaren uit landenkenmerken zonder systematische toepassing van een theorie over het gedrag van individuen op huwelijksmarkten. Deze strategie leidt tot theoretische verbrokkeling, ad hoc verklaringen en niet toetsbare veronderstellingen. De auteur suggereert bijvoorbeeld dat in een laat stadium van industrialisering, de partnerkeuze vrijer wordt doordat, als gevolg van hogere lonen en betere sociale zekerheidswetgeving, kinderen zich minder aan gaan trekken van de wensen van hun ouders. Hoewel dit op zich geen slechte veronderstelling is, kan de auteur haar niet rechtstreeks toetsen. Belangrijker is dat toepassing van een algemene theorie over gedrag van individuen op

huwelijksmarkten, tot de omgekeerde voorspelling had geleid. De *voorkeuren* van individuen voor een persoon met een gelijke opleiding en/of beroep en de *mogelijkheden* die individuen hebben om personen met gelijke opleiding en/of beroep te ontmoeten, zouden door het toegenomen belang van onderwijsdiploma's voor beroepen, de gestegen ontmoetingskansen door langer onderwijs, de afgenomen onderwijs- en beroepsachterstand van vrouwen, de hogere leeftijd van trouwen en het vaker zelfstandig wonen, eerder zijn toegenomen dan afgenomen.

Dat de auteur geen trend naar méér, maar minder opleidings- en beroepshomogamie voor industriële samenlevingen vindt, is naar mijn mening een gevolg van een tweede probleem van de grootschalige aanpak in deze studie. Door zoveel landen te vergelijken moeten methodische concessies worden gedaan. Onderwijsverdelingen moeten worden vereenvoudigd, hoewel het aparte huwelijksmarkten kunnen zijn; er kunnen in de data geen huwelijkscohorten worden vergeleken, maar alleen bestaande huwelijken of op zijn best ouderen en jongeren; er kan niet afdoende worden gecontroleerd op het feit dat homogame paren langer stand houden dan heterogame paren ('selectieve uitval'); en door beperkingen in de gegevens kan geen onderscheid worden gemaakt tussen eerste of latere huwelijken. Een belangrijker methodisch bezwaar lijkt me dat de gevonden trends en landenverschillen in homogamie niet gecontroleerd zijn op andere, ermee samenhangende vormen van homogamie. De door de auteur geconstateerde trend naar grotere vrijheid bij de partnerkeuze wat betreft opleiding en beroep zou daarom een *artefact* kunnen zijn van grotere vrijheden op een ander kenmerk waarop op part-

ners kiezen, bijvoorbeeld hun sociale herkomst. Recente studies waarin gebruik wordt gemaakt van multivariate modellen voor opleidings- en herkomsthomogamie hebben aangetoond dat dit inderdaad het geval is. *Onafhankelijk* van de herkomst van huwelijkspartners neemt in de laatste decennia de neiging om binnen de eigen opleidingsgroep te trouwen in Amerika, Hongarije en Nederland juist toe. Een test op dit soort schijneffecten was in deze dissertatie op zijn minst op zijn plaats geweest.

Concluderend denk ik dat de vooruitgang van onderzoek naar partnerkeuze en ongelijkheid binnen en tussen huishoudens beter gediend wordt door de toepassing van micromodellen voor het gedrag van (potentiële) huwelijkspartners, dan door het verder toevoegen van landen. De dissertatie biedt daartoe zelf talrijke aanknopingspunten. Er is zoals altijd nog genoeg te doen.

Wilfred Uunk

Prins, Karin S., *Van 'Gastarbeider' tot 'Nederlander'. Adaptatie van Marokkanen en Turken in Nederland.*

Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Verdedigd op 29 februari 1996.

Karin Prins verstaat de kunst om met weinig woorden veel te zeggen. In een proefschrift van 125 bladzijden doet zij maar liefst verslag van een viertal empirische onderzoeken naar adaptatieprocessen van Turken en Marokkanen in Nederland. Daarnaast heeft zij meningen van Nederlanders gepeild. Helaas heeft dit boek niet alleen het tempo van een speedboat,

maar ook de diepgang. In wel zeer kort bestek presenteert zij een theoretische model van de vier voornaamste varianten van het begrip adaptatie, gebaseerd op een model van Berry. Uitgaande van de antwoorden op de vraag 'Hoe belangrijk vindt u het om volgens Marokkaanse/Turkse normen en waarden te leven?' en op de vraag op 'Hoe belangrijk vindt u het om Nederlandse vrienden en kennissen te hebben?' worden de respondenten ingedeeld in vier typen: integratie (tweemaal belangrijk), marginalisatie (tweemaal onbelangrijk), assimilatie (alleen contact met Nederlanders belangrijk) en separatie (alleen normen en waarden van de eigen groep belangrijk). Uit het onderzoek blijkt dat de meeste respondenten zeggen contacten met Nederlanders belangrijk of heel belangrijk te vinden. Het antwoord op de andere vraag laat een wat lager gemiddelde en wat meer spreiding zien. In deze typologie wordt geen rekening gehouden met het feitelijke gedrag van de Nederlanders en de autochtonen. In de praktijk kan de wens tot contact immers worden afgewezen. Ook kan er een groot verschil bestaan tussen wat mensen zeggen en wat ze doen. Een immigrant kan vrij gemakkelijk zeggen contact met Nederlanders belangrijk te vinden, maar in de praktijk dat contact helemaal niet zoeken of zelfs vermijden. Prins beseft wel dat dit een beperking is, maar stelt dat zij zich in deze studie vooral richt op de *houding* die Turken en Marokkanen hebben ten opzichte van de verschillende vormen van adaptatie. Niettemin wordt stevast gesproken over assimilerders en integreerders, alsof de mensen zich feitelijk in een integratie- of assimilatieproces bevinden. Soms worden de respondenten aangeduid als mensen die naar integratie of assimilatie streven. Gezien de eisen

die in de sociale psychologie aan het meten van houdingen worden gesteld, vind ik niet, dat Prins de stelling dat zij *adaptatiehoudingen* onderzoekt, kan waarmaken.

Het eerste deelonderzoek heeft betrekking op interviews die zijn gehouden met zes Marokkanen en vijf Turken die in hun werk veel te maken hebben met Turken en Marokkanen. De uitkomsten van deze interviews worden gebruikt om enkele kenmerkende verschillen tussen beide groepen te belichten. Dit leidt tot uitspraken van het soort dat Turken beter georganiseerd zijn, een grotere nationale trots en een sterker zelfbewustzijn hebben dan Marokkanen. Marokkanen zouden minder positief staan tegenover de eigen cultuur. Ook het gevoel van nationale eenheid is bij hen minder sterk. Bij het lezen van deze uitkomsten komt voortdurend de vraag op in hoeverre hun uitspraken representatief zijn voor de groep als geheel. Vijf of zes informanten per groep is en blijft een smalle basis.

Vervolgens worden de uitkomsten gepresenteerd van een onderzoek bij 49 Marokkanen en 80 Turken uit Groningen. Deze respondenten zijn benaderd via verenigingen waarvan zij lid zijn, of via de naai- of taallessen die zij bezoeken. In hoeverre een dergelijke selectie representatief, is wordt nergens vermeld. De gemiddelde leeftijd was 30 à 31 jaar en de gemiddelde verblijfsduur was 11 à 12 jaar. Er wordt geconcludeerd dat in deze onderzoeksgroep 64% van de Turken probeert te integreren en 28% wil assimileren. Bij de Marokkanen probeert 41% te integreren met behoud van de eigen cultuur en 45% te assimileren. De beide andere typen (separatie en marginalisatie) komen nauwelijks voor. Die kleine groep wordt bij verdere analyses niet meer meegenomen, alleen de verschillen

tussen 'assimileerders' en 'integreerders' worden getoetst. Bij Marokkanen geldt, dat de groep die wil assimileren een lager welbevinden heeft dan de groep die wil integreren. Ze zijn bovendien onzekerder. Verder geldt dat de onderzochte Marokkanen zich gemiddeld minder wel bevinden dan de Turken. Marokkanen en Turken blijken zich vooral te vergelijken met de Nederlanders en personen van de eigen etnische groep. Ten opzichte van de Nederlanders voelen zij zich achtergesteld. In de derde deelstudie wordt nagegaan hoe de migranten omgaan met de gevoelens van achterstand. Aan dit deel van het onderzoek hebben 94 Marokkanen en 203 Turken uit diverse plaatsen in Nederland meegewerkt. Qua leeftijd en verblijfsduur is deze groep vergelijkbaar met de eerder onderzochte groep. De respondenten zijn benaderd via Turkse en Marokkaanse verenigingen. De response was hoog. Toch maakt de onderzoeksgroep geen representatieve indruk, want van de onderzochte Marokkaanse vrouwen heeft 53% werk, hetgeen aanmerkelijk hoger is dan het percentage dat in andere studies wordt gerapporteerd. De respondenten krijgen een hele reeks van schalen voorgelegd. Overigens bevatten veel van die schalen slechts weinig items en laat de betrouwbaarheid in veel gevallen te wensen over. Van de 55 mogelijke intercorrelaties zijn er 20 significant, zij het dat de correlaties over het algemeen zwak zijn. De regressie-analyses leveren weinig spectaculaire uitkomsten op. Bijvoorbeeld dat de migranten met een 'aangetaste identiteit' de voorkeur lijken te geven aan functionele strategieën boven disfunctionele. Wanneer deze respondenten worden geconfronteerd met scenario's van verschillende

adaptatievormen, tonen ze een voorkeur voor rolmodellen die opteren voor integratie met behoud van de eigen cultuur. In een laatste onderzoek zijn dergelijke scenario's ook voorgelegd aan een grote groep Nederlanders. Nederlanders blijken een voorkeur te hebben voor assimilatie en integratie met behoud van de eigen cultuur. Separatie en marginalisatie worden veel lager gewaardeerd.

Ondanks de presentatie van zo veel deelonderzoeken overtuigt dit proefschrift niet. Terwijl de lezer aanvankelijk denkt dat de eerdere deelonderzoeken de opstap zijn naar het betere, meer interessante, definitieve onderzoek, wordt de teleurstelling al lezend alleen maar groter. Het valt te hopen dat de betrokken promotoren hun toekomstige promovendi wijzen op het aloude gezegde: "Niet het vele is goed, maar het goede is vele".

Mart-Jan de Jong

Vijlder, F. de, Natiestaat en onderwijs. Een essay over de erosie van de band tussen onderwijssystemen en Westerse natiestaten.

's-Gravenhage: VUGA Uitgeverij 1996, 315 blz. Dissertatie, 1996, Rijksuniversiteit Leiden.

ISBN 90 5250 393 1

De Vijlder schetst in dit essay de relatie tussen natiestaat en onderwijs met een beroep op nationale beleidstradities in vijf westerse landen, te weten: de Verenigde Staten, Engeland, Duitsland, Frankrijk en Nederland. De thema's die worden aangesneden,

omspannen samen het hele onderwijsveld, bijvoorbeeld van funderend, naar leerplichtig tot hoger onderwijs.

In tien hoofdstukken zet de auteur de volgende redenering op. De ontstaansgeschiedenis van de natiestaat is nauw vervlochten met de vormgeving van de 'sociale organisatie van leerprocessen', hier verder 'onderwijs' genoemd. Natiestaat en onderwijs onderhouden een symbiotische relatie: de natiestaat was voor haar opkomst afhankelijk van het onderwijs; het onderwijssysteem ontstond bij de gratie van de natiestaat. In het (moderniserings-)proces zijn, zo vervolgt de auteur, beleidstradities ontstaan die de neerslag vormen van de toen heersende waardenpatronen. Omdat waardenpatronen tussen landen verschillen, verschillen ook de (nationale) beleidstradities tussen landen.

Naar concepten van Anthony Giddens, spiegelt De Vijlder ons de toekomst voor als een 'fase van reflexieve modernisering' waarin tegelijkertijd sprake is van zowel verdere individualisering als van verdere mondialisering. (Ten prooi gevallen aan een wijdverbreid en hardnekkig misverstand duidt de auteur dit laatste overigens ten onrechte aan als globalisering). De overgang naar deze toekomst roept nieuwe vraagstukken op, maar deze worden vanuit bestaande beleidstradities benaderd. De aangedragen oplossingen komen voort uit verouderde waardenpatronen – die in de tradities verankerd zijn – en bieden daardoor niet langer uitkomst. Terwijl de ontwikkelingen vragen om 'iets anders' zijn bestaande instituties louter in staat 'meer van hetzelfde' te bieden.

De discrepantie tussen nieuwe vraagstukken en verouderde oplossingen blijft niet zonder gevolgen. De natiestaat verliest aan legitimiteit, omdat burgers steeds meer zelf willen

beslissen (individualisering). Bovendien neemt het belang van de natiestaat af in het licht van internationale verhoudingen (mondialisering). Beide ontwikkelingen hebben vergaande consequenties voor onderwijs: de school is niet langer de belangrijkste plaats om te leren; niet inhoudelijke kennis maar het 'leren leren' wordt van cruciaal belang; niet diploma's, maar persoonlijke eigenschappen zullen de levenskansen bepalen. De onafwendbare uitkomst is dat de band tussen natiestaat en onderwijs wordt verbroken: nationale overheden verliezen de zeggenschap over onderwijs.

De vraag is dan: hoe zal de toekomstige relatie tussen natiestaat en onderwijs eruit zien? Aan de hand van vier scenario's geeft De Vijlder een antwoord op deze vraag. Hij trekt daartoe twee drijvende krachten achter de veranderingen door naar de toekomst. Voor elk van deze krachten onderscheidt hij twee manieren van aanpassing. De eerste kracht verwijst naar waardentransformaties; aanpassingen kunnen pathologisch of vitaal zijn. Mondialisering, de tweede kracht, kan leiden tot een mondiale cultuur, of tot een blijvende invloed van nationale beleidstradities. Door de mogelijkheden met elkaar te combineren kan De Vijlder vier scenario's voor de toekomst schetsen.

De Vijlder stelt zich 'het zichtbaar maken van verbanden in de breedte en niet zozeer het uitwerken ervan in de diepte' (p. 206) ten doel. Dan komt het er dus vooral op aan de geschetste verbanden geloofwaardig te maken. Een voor het betoog belangrijke claim is dat nieuwe problemen vanuit bestaande beleidstradities worden benaderd. Het is in dit licht opvallend dat zowel

ationale beleidstradities zelf, als hun relatie met de oplossingen waar de betreffende landen mee komen, zo weinig systematisch worden uitgewerkt. Bijvoorbeeld: spreken over 'demografische, economische, sociale en culturele, veranderingen' (p. 168) schetst inderdaad een breed perspectief, maar zegt nog weinig. De vaagheid van veel passages ondermijnt wat mij betreft de geloofwaardigheid van de gelegde verbanden. Omdat de toekomstscenario's gebaseerd zijn op het doortrekken van verbanden, knaagt twijfel aan de verbanden zelf, aan het fundament van de scenario's.

Het essay ademt de sfeer van de door Anthony Giddens zo mooi beschreven dialectische relatie tussen actor en structuur. Handelingen van de actor gericht op het veranderen van de structuur blijken de structuur juist te bestendigen (Giddens). Acties van de overheid om haar legitimiteit terug te krijgen blijken in hun tegendeel uit te werken (De Vijlder). Maar waar Giddens de actoren een agerend karakter meegeeft dat hen in staat stelt constructief te handelen, blijft de overheid bij De Vijlder een reagerende, onmachtige institutie die het dilemma alleen kan oplossen door zelf van het toneel te verdwijnen. Volgens de auteur rest de overheid weinig anders dan 'vrije keuze' tot basisprincipe van al haar beleid te verheffen (p. 40/41). De Vijlder heeft groot vertrouwen in vermogen en mogelijkheden van mensen om hun eigen keuzes te maken. Dat vrije keuze-beleid bepaald gedrag oproept en ander gedrag afstraft – zodat de structuur de actor construeert – blijft buiten beschouwing. Hierdoor *onderschat* De Vijlder mijns inziens de rol van de overheid. Anderzijds wordt de keuzemacht van individuen *overschat* door voorbij te gaan aan groepen van de

bevolking die dit heel anders ervaren.

Ondanks deze kanttekeningen is *Natiestaat en Onderwijs* een bijzonder boek en beslist het lezen waard. Het conceptuele kader biedt een boeiend perspectief, de thema's die de auteur aansnijdt, zijn interessant en actueel, het betoog prikkelt de gedachten en – vooral – het nodigt uit tot verder debat!

Sietske Waslander

Beer, P. de, *Het onderste kwart; werk en werkloosheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt.*

Sociaal en Cultureel Planbureau, 1996, 356 pp.
ISBN 90 5250 922 0

In *Het onderste kwart* brengt Paul de Beer, tegenwoordig medewerker van het Sociaal en Cultureel Planbureau een probleem in kaart. Want dat is wat we vooral onder de onderkant verstaan: een probleem. We weten dat het voor lager opgeleiden en allochtonen moeilijk is werk te vinden en de grote vraag is: waarom? De Beers strategie om een antwoord op die vraag te vinden, is eerst de onderkant te beschrijven en dan te bekijken welke verklarende theorieën en het probleem het meest verhelderen. Eerst is er een beschrijving van de ontwikkeling van het aantal banen, met als belangrijke en opvallende conclusie dat het aantal ongeschoolde banen de laatste jaren is gegroeid en de komende jaren verder lijkt te zullen groeien. Dan volgt een beschrijving van het arbeidsaanbod, eerst van de werkenden, dan van de werklozen en dan van de mobiliteit. Een interessante conclusie is

dat de mobiliteit aan de onderkant groot is. Dat is echter niet die van werkloosheid naar werk, maar veel meer die van werkloosheid naar een andere vorm van non-participatie, weg van de arbeidsmarkt.

De Beers beschrijving is zeer rijk. Ze is als het ware een moderne replicatie van van het traditionele sociologische arbeidsmarktonderzoek, maar dan op basis van series grote databestanden van het CBS. Vraag en aanbod worden behandeld als grotendeels los van elkaar staande fenomenen, omdat naast lonen vele andere factoren een rol spelen in de allocatie. De Beer beschrijft de onderkant in een uitputtend aantal operationalisaties. Lonen, functieniveaus (op verschillende manieren gemeten), flexibele banen, arbeidsinhoud, arbeidsomstandigheden, het wordt allemaal behandeld. De overlap tussen de dimensies is echter slechts gedeeltelijk. Wat het zinvol maakt om met zoveel operationalisaties te werken, en tegelijkertijd ook lastig om al die resultaten goed te interpreteren. Het beeld wordt fragmentarisch, maar De Beer doet manmoedig z'n best de lezer goed te loodsen.

Het hoofdstuk met theorieën heeft een zelfde brede invalshoek. Heel verschillende theorieën die alle in meerdere of mindere mate betrekking hebben op het probleem 'onderkant' worden naast elkaar behandeld. Het uitgangspunt is dat geen enkele theorie volledig is, en ook empirisch blijkt er voor veel van de theorieën wel iets te zeggen te zijn. Echter, niet voor alle. Zo moet de zoektheorie, dus de theorie dat werklozen minder zoeken naarmate het uitkeringsniveau hoger is, het ernstig ontgelden. Werkzoekenden zijn in De Beers visie bepaald geen mensen die sterk op het verwerven van een zo hoog mogelijk inkomen zijn gericht,

maar vooral ook op de inhoud van het werk. Een dergelijke visie op de vraagzijde is moeilijker te vinden. Werkgevers hebben bij De Beer minder profiel, ze hebben het niet op werknemers aan de onderkant, maar er is moeilijk achter te komen wat de pijn is. Komt het door de werking van interne arbeidsmarkten? Is er sprake van substitutie, dus dat lager opgeleiden relatief te duur zijn? Of van verdringing, omdat een werkgever niet het risico wil nemen een slechte arbeidskracht in dienst te nemen? De Beer stelt zich de vragen, maar komt er niet uit. Het uiteindelijk resultaat is dan ook wat teleurstellend. In plaats van een selectie in meer en minder vruchtbare theoretische aanzetten moeten we het doen met een grove schets van de ontwikkeling die zich de laatste jaren op de arbeidsmarkt heeft voorgedaan.

Het boek wordt afgesloten met een lang hoofdstuk over beleid, ook nu weer met diezelfde brede opzet. Maar, eerlijk gezegd, toen begon de aandacht van deze lezer toch wat te verslappen. Dit is niet omdat De Beer niets interessants te melden heeft, maar hier begint eigenlijk een nieuw verhaal, dat grotendeels los staat van het voorgaande. Het is een uitgebreid overzicht van evaluatiestudies, die uiteindelijk weer een scala van maatregelen opleveren, van sollicitatietrainingen tot een andere financieringsstructuur van de sociale zekerheid. Het is, hoe dan ook, een weg van kleine stappen om het probleem van de onderkant te verlichten. Nog even vat het hart dan weer vlam, als twee verschillende wegen, een noordelijke en een westelijke route worden beschreven. De noordelijke (lees: Zweedse) route kenmerkt zich door een zeer actief arbeidsmarktbeleid van de overheid, en is

dus erg duur. De westelijke route (lees: Ameri-kaans) kenmerkt zich door overheidsonthouding, maar leidt tot het ontstaan van een groot secundair segment van de arbeidsmarkt en grote inkomensverschillen. Misschien moeten we maar tevreden zijn, suggereert De Beer, met een verzorgingsstaat die weinig activeert, maar werklozen wel een tamelijk genereuze uitkering verschaft. En dan is het boek uit. Zijn we tevreden?

Het boek bevat zo veel materiaal dat het verdient geplunderd te worden door mensen die denken wel precies te weten wat het probleem van de onderkant van de arbeidsmarkt is.

R. Wielens

Van der Veen R.J. & D. Pels, (red.).
Het basisinkomen; sluitstuk van de verzorgingsstaat?

Amsterdam, Van Gennep, 1995, 250 pp.
ISBN 90 5515 0312.

De discussie over het basisinkomen dateert reeds van 1975. Daarna is het nooit meer opgehouden. Tien jaar later, in 1985, verschijnt het WRR-rapport *Waarborgen voor zekerheid*, waarin een basisinkomen van f 450 per maand wordt voorgesteld, zijnde 30 % van het sociaal minimum voor samenwonenden. De WRR vindt dat het minimumloon kan worden afgeschaft zodra het basisinkomen wordt ingevoerd. Alle inmiddels bekende bezwaren worden in stelling gebracht: lastenverzwaring, afwijzing van het loskoppelen van arbeid en inkomen, uitholling van de solidariteit en een

verslechtering van de internationale concurrentiepositie. Het plan is baanbrekend, oogt simpel, doch blijkt bij nader inzien zeer complex. Op een bepaald moment valt zelfs het verwijt, dat rechts met een idee van links aan de haal dreigt te gaan. Voor- en tegenstanders bevinden zich in beide kampen, doch de twijfel overheerst. Daarom worden de plannen niet uitgevoerd. Ze worden telkens weer uit de politieke ijskast gehaald om te zien of het publiek er inmiddels meer trek in heeft gekregen. In het begin van de jaren negentig lijkt de tijd er rijp voor. De verzorgingsstaat bevindt zich in een diepe financiële en morele crisis. Het aantal uitkeringsgerechtigden, vooral werklozen en wao-ers is dan ongekend hoog. Onderzoeken en parlementaire enquêtes tonen aan, dat er van alles mis is met de uitvoering van de sociale zekerheid, die algemeen als te complex en te fraudegevoelig wordt ervaren. De boodschap luidt dat het gehele stelsel moet worden herzien. Wellicht kan het basisinkomen daarin een belangrijke rol spelen. In 1995 laait opnieuw de discussie op, nadat de ministers Wijers (Economie) en Zalm (Financiën) zeggen veel in zulke plannen te zien. Melkert (Sociale Zaken en Werkgelegenheid) gaat evenwel direct op de rem staan. Terwijl de politiek zich slechts vlaagsgewijs verdiept in dit vraagstuk is men er binnen de wetenschap meer structureel mee bezig. Dit heeft onder meer geleid tot de oprichting van het Basic Income European Network.

Ook de bundel *Het basisinkomen; sluitstuk van de verzorgingsstaat* getuigt van een diepgaande interesse voor en grondige verdieping in dit thema. De bundel start met een heldere inleiding van de redacteurs

dat de mobiliteit aan de onderkant groot is. Dat is echter niet die van werkloosheid naar werk, maar veel meer die van werkloosheid naar een andere vorm van non-participatie, weg van de arbeidsmarkt.

De Beers beschrijving is zeer rijk. Ze is als het ware een moderne replicatie van van het traditionele sociologische arbeidsmarktonderzoek, maar dan op basis van series grote databestanden van het CBS. Vraag en aanbod worden behandeld als grotendeels los van elkaar staande fenomenen, omdat naast lonen vele andere factoren een rol spelen in de allocatie. De Beer beschrijft de onderkant in een uitputtend aantal operationalisaties. Lonen, functieniveaus (op verschillende manieren gemeten), flexibele banen, arbeidsinhoud, arbeidsomstandigheden, het wordt allemaal behandeld. De overlap tussen de dimensies is echter slechts gedeeltelijk. Wat het zinvol maakt om met zoveel operationalisaties te werken, en tegelijkertijd ook lastig om al die resultaten goed te interpreteren. Het beeld wordt fragmentarisch, maar De Beer doet manmoedig z'n best de lezer goed te loodsen.

Het hoofdstuk met theorieën heeft een zelfde brede invalshoek. Heel verschillende theorieën die alle in meerdere of mindere mate betrekking hebben op het probleem 'onderkant' worden naast elkaar behandeld. Het uitgangspunt is dat geen enkele theorie volledig is, en ook empirisch blijkt er voor veel van de theorieën wel iets te zeggen te zijn. Echter, niet voor alle. Zo moet de zoektheorie, dus de theorie dat werklozen minder zoeken naarmate het uitkeringsniveau hoger is, het ernstig ontgelden. Werkzoekenden zijn in De Beers visie bepaald geen mensen die sterk op het verwerven van een zo hoog mogelijk inkomen zijn gericht,

maar vooral ook op de inhoud van het werk. Een dergelijke visie op de vraagzijde is moeilijker te vinden. Werkgevers hebben bij De Beer minder profiel, ze hebben het niet op werknemers aan de onderkant, maar er is moeilijk achter te komen wat de pijn is. Komt het door de werking van interne arbeidsmarkten? Is er sprake van substitutie, dus dat lager opgeleiden relatief te duur zijn? Of van verdringing, omdat een werkgever niet het risico wil nemen een slechte arbeidskracht in dienst te nemen? De Beer stelt zich de vragen, maar komt er niet uit. Het uiteindelijk resultaat is dan ook wat teleurstellend. In plaats van een selectie in meer en minder vruchtbare theoretische aanzetten moeten we het doen met een grove schets van de ontwikkeling die zich de laatste jaren op de arbeidsmarkt heeft voorgedaan.

Het boek wordt afgesloten met een lang hoofdstuk over beleid, ook nu weer met diezelfde brede opzet. Maar, eerlijk gezegd, toen begon de aandacht van deze lezer toch wat te verslappen. Dit is niet omdat De Beer niets interessants te melden heeft, maar hier begint eigenlijk een nieuw verhaal, dat grotendeels los staat van het voorgaande. Het is een uitgebreid overzicht van evaluatiestudies, die uiteindelijk weer een scala van maatregelen opleveren, van sollicitatietrainingen tot een andere financieringsstructuur van de sociale zekerheid. Het is, hoe dan ook, een weg van kleine stappen om het probleem van de onderkant te verlichten. Nog even vat het hart dan weer vlam, als twee verschillende wegen, een noordelijke en een westelijke route worden beschreven. De noordelijke (lees: Zweedse) route kenmerkt zich door een zeer actief arbeidsmarktbeleid van de overheid, en is

dus erg duur. De westelijke route (lees: Ameri-kaans) kenmerkt zich door overheidsonthouding, maar leidt tot het ontstaan van een groot secundair segment van de arbeidsmarkt en grote inkomensverschillen. Mis-schien moeten we maar tevreden zijn, suggereert De Beer, met een verzorgingsstaat die weinig activeert, maar werklozen wel een tamelijk genereuze uitkering verschaft. En dan is het boek uit. Zijn we tevreden?

Het boek bevat zo veel materiaal dat het verdient geplunderd te worden door mensen die denken wel precies te weten wat het probleem van de onderkant van de arbeidsmarkt is.

R. Wielens

Van der Veen R.J. & D. Pels, (red.).
Het basisinkomen; sluitstuk van de verzorgingsstaat?

Amsterdam, Van Gennep, 1995, 250 pp.
ISBN 90 5515 0312.

De discussie over het basisinkomen dateert reeds van 1975. Daarna is het nooit meer opgehouden. Tien jaar later, in 1985, verschijnt het WRR-rapport *Waarborgen voor zekerheid*, waarin een basisinkomen van f 450 per maand wordt voorgesteld, zijnde 30 % van het sociaal minimum voor samenwonenden. De WRR vindt dat het minimumloon kan worden afgeschaft zodra het basisinkomen wordt ingevoerd. Alle inmiddels bekende bezwaren worden in stelling gebracht: lastenverzwaring, afwijzing van het loskoppelen van arbeid en inkomen, uitholling van de solidariteit en een

verslechtering van de internationale concurrentiepositie. Het plan is baanbrekend, oogt simpel, doch blijkt bij nader inzien zeer complex. Op een bepaald moment valt zelfs het verwijt, dat rechts met een idee van links aan de haal dreigt te gaan. Voor- en tegenstanders bevinden zich in beide kampen, doch de twijfel overheerst. Daarom worden de plannen niet uitgevoerd. Ze worden telkens weer uit de politieke ijskast gehaald om te zien of het publiek er inmiddels meer trek in heeft gekregen. In het begin van de jaren negentig lijkt de tijd er rijp voor. De verzorgingsstaat bevindt zich in een diepe financiële en morele crisis. Het aantal uitkeringsgerechtigden, vooral werklozen en wao-ers is dan ongekend hoog. Onderzoeken en parlementaire enquêtes tonen aan, dat er van alles mis is met de uitvoering van de sociale zekerheid, die algemeen als te complex en te fraudegevoelig wordt ervaren. De boodschap luidt dat het gehele stelsel moet worden herzien. Wellicht kan het basisinkomen daarin een belangrijke rol spelen. In 1995 laait opnieuw de discussie op, nadat de ministers Wijers (Economie) en Zalm (Financiën) zeggen veel in zulke plannen te zien. Melkert (Sociale Zaken en Werkgelegenheid) gaat evenwel direct op de rem staan. Terwijl de politiek zich slechts vlaagsgewijs verdiept in dit vraagstuk is men er binnen de wetenschap meer structureel mee bezig. Dit heeft onder meer geleid tot de oprichting van het Basic Income European Network.

Ook de bundel *Het basisinkomen; sluitstuk van de verzorgingsstaat* getuigt van een diepgaande interesse voor en grondige verdieping in dit thema. De bundel start met een heldere inleiding van de redacteurs

Van der Veen en Pels. Het meest lijvige hoofdstuk van de bundel staat op naam van De Beer. Hierin gaat hij met verve enkele sociaal-economische mythen te lijf. Hij toont op heldere wijze aan, dat bij een andere definiëring van begrippen of categorieën als de collectieve lastendruk of inactieven en actieven – elders in de bundel ‘lazies’ en ‘crazies’ genoemd – opeens een heel ander licht wordt geworpen op vraagstukken waarover inmiddels een redelijke consensus bestaat, namelijk dat de ratio tussen inactieven en actieven omlaag zou moeten, evenals de collectieve lastendruk. Ook komt hij met een model waaruit volgt dat zoiets als een basisinkomen economisch haalbaar is. Tegen het einde van het hoofdstuk wordt echter steeds meer duidelijk hoe veel er nog onduidelijk is, en hoe weinig we weten van de reacties van diverse groepen na invoering van een basisinkomen en de effecten op de economie. Bovendien wordt in dit hoofdstuk op geen enkel wijze rekening gehouden met het feit dat Nederland politiek en sociaal-economisch geen eiland is. De gevolgen voor de concurrentieverhoudingen en de eventuele extra aantrekkingskracht op migranten uit arme landen worden in De Beers stuk geheel buiten beschouwing gelaten.

Stuurman presenteert een uiterst vlot geschreven essay over ‘de parasieten en de produktieve deugd.’ In vogelvlucht wordt de veranderende betekenis van de arbeid in de loop van de geschiedenis beschreven. Jammergenoeg zijn een aantal van zijn standpunten wel heel erg generalistisch en tendentieus. Hij snijdt twee of drie bochten op rij af om zijn politieke doel te bereiken. Enerzijds is dat het duidelijk maken dat het basisinkomen onontkoombaar is vanwege de macro-economische en technologische

ontwikkelingen. Anderzijds is dat het verdacht maken van iedereen die serieuze thema’s als het volume van het aantal uitkeringsgerechtigden, de omvang van het frauderen met de sociale zekerheid of de economische en illegale migratie ter discussie wil stellen. Stuurman, die zich graag bedient van termen als het vertoog en het discours, doet alsof hij het vertoog van iedereen die zich kritisch over dit soort thema’s buigt heus wel door heeft. Ondanks hun verholde en beschaafde terminologie zijn het volgens hem ordinaire zwart-witdenkers, die uitkeringsgerechtigden als parasieten beschouwen, vandaar de titel van zijn hoofdstuk. En over migranten wordt feitelijk alleen maar racistisch gedacht, al wordt het biologische racisme volgens Stuurman nu in termen van ‘cultuur-racisme’ verpakt. Wat mij betreft is dit essay, dat zo veelbelovend begon, ontaard in gemakzuchtige linksigheid. Het is één van de weinige zwakke plekken in de bundel.

Dat het ook anders kan, bewijzen de essays van Van Parijs, Hartogh en De Beus. Deze interessante stukken vergen het nodige van de lezer die nog niet erg bekend is met deze materie en zullen hem ook verrassen door de gedurfdheid van sommige voorstellen, zoals het betaalbaar maken van het universele basisinkomen, via een eco-tax, en dat op ethische gronden. Die essays maken bovendien duidelijk dat de invoering van basisinkomen helemaal zo eenvoudig niet is en dat het zeer onzeker is of de daarmee beoogde doelen wel zullen bereikt. Er bestaat zelfs een reëel gevaar dat de invoering van het basisinkomen de definitieve genadeslag voor de collectieve solidariteit zou kunnen betekenen. Zonder tot een definitief antwoord te komen, maakt in het

bijzonder De Beus duidelijk dat de invoering van een basisinkomen voor iedereen, dus niet alleen voor risicogroepen en potentiële risicogroepen, ons voor vele problemen plaatst die nog lang niet allemaal goed zijn onderzocht. Deze stukken bieden in elk geval de nodige stof tot nadenken. Daarom is deze bundel zeker een aanrader voor mensen die zich in dit interessante sociaal-politieke vraagstuk willen verdiepen, te meer daar de meeste stukken goed op elkaar aansluiten en van een hoog niveau zijn.

Mart-Jan de Jong

Benschop Y, *De mantel der gelijkheid, gender in organisaties.*

Dissertatie 1996 Katholieke Universiteit Nijmegen. Assen: Van Gorcum & Comp. B.V. 1996, 292 p.
ISBN 90 232 3117 1

Yvonne Benschop heeft een belangrijk boek geschreven. Een bruikbaar boek dat uitgangspunt kan zijn voor vele onderzoeken naar genderonderscheid in verschillende organisaties.

Zij rafelt uiteen waarom er nog steeds genderonderscheid in organisaties bestaat, terwijl er zoveel pogingen ondernomen worden het te elimineren. Daartoe gebruikt ze het begrip 'gendersubtekst', dat ze ten slotte na een theoretische exercitie definieert als:

'De gendersubtekst in organisaties is het proces waardoor een systematisch genderonderscheid, dat gerelateerd is aan processen van hegemoniale genderregulering en dat op dynamische wijze, deels impliciet en deels expliciet naar voren komt in sociale praktijk-

ken in organisaties als een dualiteit ge(re)-produceerd wordt via een gelaagd stelsel van arrangementen of structuur- en handelingsniveau' (blz. 89).

Met de hulp van dit begrip kunnen verschijningsvormen en betekenissen van het genderonderscheid in sociale praktijken in organisaties nader geanalyseerd worden. Met haar onderzoek levert Yvonne Benschop, zoals ook door haar beoogd, een bijdrage aan het ontwikkelen van een theorie over gender in organisaties.

Deze bijdrage betreft vooral het analysemodel. Dit analysemodel wordt zorgvuldig opgebouwd met als basisbegrippen gender, macht en organisatie. Op systematische wijze worden processen in organisaties beschreven en in verband gebracht met de asymmetrische arbeidsposities van vrouwen en mannen. Hierbij maakt ze gebruik van het begrip arrangement, waarmee bedoeld wordt een combinatie van uitgangspunten, maatregelen en praktijken die er op gericht zijn de organisatiepraktijk in banen te leiden.

Ze onderscheidt structuur- en cultuurarrangementen en interactie en identiteit. De eersten zijn te beschouwen als organisatiearrangementen en de laatsten als persoonsarrangementen.

Een structuurarrangement is bijvoorbeeld de arbeidsinhoud van functies. Onderzoeken die de arbeidsinhoud van functies van vrouwen vergelijken met de arbeidsinhoud van functies van mannen hebben uitgewezen dat de kwaliteit van vrouwenarbeid vaak te wensen overlaat. Een voorbeeld van een cultuurarrangement zijn de in organisaties gebruikelijke rituelen en gedragscodes. 'Denk bijvoorbeeld aan felicitaties bij verjaardagen en promoties, waarbij man-

nen elkaar de hand schudden en vrouwen kussen' (blz 54). Interactie sluit nauw aan op deze cultuurarrangementen. Het betreft hier bijvoorbeeld de rollen die door mannen en vrouwen in de organisatie worden ingenomen dan wel aan hen worden toegeschreven. Bij het identiteitsarrangement gaat het zowel om zelfbeeld en perceptie van/op anderen als om beroepsidentiteit. 'Gender is een van de belangrijkste bouwstenen voor identiteit, enerzijds omdat gender een primair sociaal onderscheid is waarvan onze cultuur diep doordrongen is, anderzijds omdat gender de meeste andere identiteitskenmerken (..) doorkruist' (blz. 62).

Al deze arrangementen zijn niet statisch maar aan verandering onderhevig. Ook de reproductie van genderonderscheid in organisaties is een dynamisch proces. Dat maakt het onderzoeken van gendersubtekst in organisaties geen eenvoudige zaak.

Om meer greep te krijgen op de wijze waarop organisaties gestructureerd zijn maakt Yvonne Benschop gebruik van een dichotomie die door organisatie-theorieën wordt aangeleverd. Ze onderscheidt organisaties die zijn georganiseerd op basis van de uitgangspunten van Taylor en organisaties die uitgaan van de principes van sociotechniek. Uiteraard is daarbij vermeld dat dit onderscheid in de praktijk doorgaans niet zo scherp ligt, dat er eerder sprake is van een glijdende schaal dan van twee uitersten. Waar in de tekst vaak een kritiek doorklinkt op de al te gemakkelijk aanvaarde genderdichotomie komt deze plotselinge invoering van een dichotomie in structuurontwerpen van organisaties wat rauw op het dak vallen. Het is ook de vraag of deze exercitie iets toevoegt aan de studie. Beide structuurontwerpen

blijken na analyse een normwerknemer te kennen die een masculiene genderconnotatie draagt en de theoretisch beschreven structuurontwerpen blijken in de praktijk niet voor te komen.

Het empirische gedeelte van de studie omvat casestudies naar vijf afdelingen in twee verschillende banken. Het onderzoek wordt omschreven als exploratief: een verkenning van de gendersubtekst in de praktijk van concrete arbeidsorganisaties. Via een voortdurende vergelijking van theoretische en empirische materiaal met het begrip gendersubtekst als *sensitizing concept*. De gehanteerde onderzoeksmethode kan beschouwd worden als 'gefundeerde theoriebenadering', hetgeen in het boek in navolging van Verschuren en Doorewaard (Verschuren, P. & Doorewaard H. (1995), *Het ontwerpen van onderzoek*. Utrecht Lemma) wordt omschreven als: de onderzoeker heeft een hermeneutische of 'verstehende' houding ten opzichte van de te bestuderen verschijnselen, de onderzoekspraktijk is gericht op de voortdurende vergelijking van empirische gegevens en theoretische concepten en theoretische concepten worden zorgvuldig en gefaseerd ontwikkeld tot een gefundeerde theorie met behulp van systematische procedures en technieken.

Een dergelijke methode kent een hoog gehalte aan: 'wat je er in stopt blijkt er ook weer uit te komen.'

Hoewel de casestudies het analysemodel zeker verhelderen en het nut van het begrip gendersubtekst duidelijk maken, is het empirische gedeelte van het proefschrift mijns inziens door de gehanteerde methode toch niet het sterkste gedeelte. Anderzijds is er in deze fase van de ontwikkeling van een

model geen alternatief voor een exploratieve studie. De waarde van dit boek bestaat uit het gepresenteerde analysemodel dat zorgvuldig is opgebouwd uit organisatietheorieën, genderstudies en onderzoek naar vrouw en arbeid en het begrip de gendersubtekst van organisaties dat verklarend is voor de voortdurende genderongelijkheid in arbeidsorganisaties.

Barbara van Balen

Wolffram, D.J., *Zeeuwse pachters in de Noordoostpolder. Selectie en bijdrage aan de sociale opbouw 1945-1962.*

Lelystad: Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland / Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders, 1995, 215 pp.

CIP/IBSN 90 72380 50 9

Deze studie is een bijdrage tot het kolonisatievraagstuk, dat in de jaren veertig tot ver in de jaren zestig veel beoefenaren van de sociale wetenschappen heeft beziggehouden, het vraagstuk van de sociale selectie. Vooral de in 1936 opgerichte Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders was hiermee danig in de weer. De oprichter en eerste voorzitter, prof. H.N. ter Veen, had zich in zijn studie over de Haarlemmermeer als kolonisatiegebied (diss. UvA 1925) bezonnen op de vraag in hoeverre bij het in cultuurbrengen van de IJsselmeerpolders kunstmatige selectie de deraillementen van de natuurlijke selectie voor mens en maatschappij op nieuw gewonnen land kon voorkomen. Hiermee

werd ervaring opgedaan tijdens de in gebruikneming van de Wieringermeer. Bij het in cultuurbrengen van de Noordoostpolder kwam het vraagstuk van de sociale selectie wederom in het brandpunt van de aandacht bij de afdeling Domeinbeheer van de Directie van de Wieringermeer (Noordoostpolderwerken), maar nu in het bijzonder ook gericht op de bijdrage van de selectie op wat door de toenmalige beleidsvoerders genoemd werd 'sociale opbouw en gemeenschapsvorming'.

In september 1942 was de polder drooggevallen en vijf jaar later werd met de uitgifte van agrarische bedrijven een begin gemaakt. Bij de selectie van de pachters, waarmee medewerkers van de afdeling Domeinbeheer waren belast, stonden vakbekwaamheid en persoonlijke geschiktheid van de aspirant-pachters centraal.

Wolffram heeft zich ten doel gesteld het kolonisatievraagstuk te analyseren door een aantal categorieën van geselecteerde Zeeuwse pachters te vergelijken in hun bijdrage aan de nieuwe samenleving. Hij geeft een beschrijving van verschillende groepen Zeeuwen die zich achtereenvolgens in de NOP hebben gevestigd. Het eerst aanwezig waren de pioniers, polderwerkers, fruitteilers en vrije-sectorboeren. De laatste categorie had al in een vroeg stadium er bewust voor gekozen de geboortestreek te verlaten om in de NOP een nieuw bestaan op te bouwen. Zij pasten in de aanvankelijke opzet van de NOP als een soort model-landbouwgebied waar alleen plaats zou zijn voor de allerbeste boeren. Deze opzet werd doorkruist toen boeren uit het door inundatie verwoeste Walcheren (1944) en uit de watersnoodgebieden van West-Nederland (1953) naar de NOP kwamen. Nadien kwamen de her-

verkavelingsboeren, toen namelijk van overheidswege besloten werd in navolging van de conclusies van de Commissie Hofstee de nieuwe polders ook een bijdrage te laten leveren aan de oplossing van agrarische vraagstukken op het oude land en de daar optredende herverkaveling en bedrijfsvergroting. Men deed van overheidszijde zijn uiterste best de oorspronkelijke selectiecriteria zo nauwkeurig mogelijk te handhaven.

De studie geeft een informatief overzicht van het selectieproces en de voornaamste factoren die daarbij in beschouwing kunnen worden genomen. De voornaamste woordvoerders in de discussies omtrent selectie tijdens de betrokken periode worden in herinnering gebracht, onder wie Ter Veen die zelfselectie op de voorgrond plaatste en Hofstee, die van mening was dat de pachters veel meer als sociale groep gezien moest worden en voorts Groenman en Constandse, die veeleer oog hadden voor ruimtelijke ordening en cultuurpolitiek.

Duidelijk blijkt dat in het agrarisch reilen en zeilen factoren van landbouwkundige opleiding en moderne ondernemingsmentaliteit, alsook bedrijfsgrootte en godsdienst factoren zijn geweest die veel gewicht in de schaal hebben gelegd wat het welslagen van de pachters betrof. In dat opzicht is de studie te beschouwen als een welkome sociaal-historische bijdrage aan de kennis over een interessant stuk Nederlandse landbouw.

Blijkens de ondertitel wil de studie ook inzicht geven in de bijdrage die het selectieproces heeft geleverd aan de sociale opbouw van de polder. De sociologisch ingestelde lezer komt hier minder goed aan zijn trekken. Wat men in de betrokken periode, vooral van de kant van het beleid, geneigd

was te betitelen als 'gemeenschapsvorming en sociale opbouw' wordt in deze studie teruggebracht tot de rol die representanten van de verschillende categorieën hebben gespeeld in de besturen van bovenlokale landbouworganisaties en in de polderpolitiek met daarenboven de plaats van de Zeeuwen in de dorpen. Omdat is nagelaten de thematiek van sociale opbouw van een samenleving in een aantal componenten uiteen te leggen, missen we hier inzicht om de gestelde problematiek te verhelderen. Niettemin is dit 62ste deel in de serie publicaties van het Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland een interessante aanwinst in de reeds lange reeks van studies die in 1936 een aanvang heeft genomen.

W.F. Heinemeijer

Tineke Abma, *Responsief evalueren. Discoursen, controversen en allianties in het postmoderne.*

Diss. EUR. Delft: Eburon, 1996, 264 pp. ISBN 9051665415

Het gaat hier om een van durf en belezenheid getuigend, intelligent geschreven en origineel vormgegeven, proefschrift over *postmoderne beleidsevaluatie*. De auteur springt bewonderenswaardig gemakkelijk om met de taal, waar tegenover staat dat de stijl zich nogal eens kenmerkt door een gezwollenheid en zelfverzekerdheid die een eenvoudige academische lezer naar adem doet happen. 'De angst voor relativisme of nihilisme is een implosie van de arrogantie van de witte westerse masculiene wetenschap: als we niet alles kunnen weten kun-

nen we niets weten' (p. 105). Tja, zelf had ik daar nooit zo bij stil gestaan. Maar, laat de schrijfster ons gelukkig weten: 'eventuele fixaties kunnen worden gedeconstrueerd door de introductie van andersheid' (p. 209).

Abma kiest haar uitgangspunt bij de zgn. 'responsieve evaluatoren'; het is de Amerikaanse evaluatie-deskundige Stake die indertijd de term 'responsive evaluation' heeft bedacht. De kern van deze benadering schuilt in het betrekken van de belangen en doeleinden van alle betrokkenen in de evaluatie; een accent op activiteiten in plaats van doeleinden; rekening houden met publiekseisen; het centraal plaatsen van de onderzochte 'case' en een voorkeur voor kwalitatieve methoden. In het voetspoor van Stake zijn onderzoekers zoals Schwandt, Greene en vooral Guba & Lincoln te plaatsen. Vooral laatstgenoemden geven een democratiserende en emanciperende functie aan evaluatie-onderzoek. Abma's teksten over verschillen en overeenkomsten tussen deze auteurs zijn interessant en naar mijn mening nieuw voor een Nederlands publiek. Abma gaat echter verder. Waar verschillende van deze Amerikanen het accent leggen op het vervangen van de ene machtspositie door de andere (met name: 'het beleid' door 'onderliggende groepen'), kiest Abma consequent voor een postmodern gezichtspunt: alle visies zijn belangrijk; elke visie is tijdelijk, vloeiend; alle kennis is partieel, en gebonden aan de positie en situatie van de kenner; alle grenzen, ook die tussen wetenschap, kunst en cultuur vervagen. Abma bestrijdt de nadruk die Lincoln legt op criteria zoals etniciteit en gender, en plaatst daartegenover het 'gesitueerde' individu; in plaats van de vertegenwoordiging en man-

datering in officiële onderhandelingen zoals Lincoln voorstelt, legt Abma het accent op het 'alledaagse discours'. Ook – mijns inziens terecht – gaat zij niet per definitie uit van de noodzaak tot het bereiken van consensus.

Na een inleiding in het postmoderne denken (waarin nomaden en cyborgs, zowel als pomo-architectuur en house parties als postmodern equivalent van de happenings uit de 70'er jaren de revue passeren!) bespreekt ze een tweetal 'traditionele' evaluatie-onderzoeken, waaruit zij vooral de conclusie trekt dat de onderzoekers geen vat krijgen op de materie en dat het dus anders moet. Zij meent te constateren dat evaluatie-onderzoek zelden bruikbare resultaten oplevert, en stelt vast dat de meeste traditionele onderzoekers een naar haar mening doodlopende weg blijven volgen onder het motto 'eens zullen onze methoden, onze theorieën, adequaat zijn...'. In een bespreking van de methoden komen echter bekende misverstanden naar voren: dat in de 'traditie' het streven gericht is op objectiviteit; waardenvrijheid en zekerheid, en de belangen van de 'machtige' de enige zijn waar de onderzoeker aandacht voor heeft.

De eigen aanpak wordt geïllustreerd met een evaluatie-onderzoek in een psychiatrische inrichting. (Te) uitvoerig wordt verhaald over problemen rondom het onderzoek en de relatie met de opdrachtgever; te weinig wordt gezegd over de aard van de te evalueren therapie en vooral over wat er vervolgens mee gedaan is. Het achterwege laten van beleidsadviezen wordt expliciet verdedigd als 'een uitdrukking van de wens om de multiële interpreteerbare werkelijkheid niet op voorhand op gezaghebbende wijze af te sluiten' (p. 80). Onderzoeks-

resultaten worden niet neergelegd in een rapport, maar in een 'agenda voor onderhandeling'. Het doel van beleidsevaluatie beschrijft Abma (p. 113) dan ook als het *faciliteren van doorgaande interacties*. En daarmee trekt zij een scherpe scheidslijn ten opzichte van wat gewoonlijk evaluatieonderzoek genoemd wordt, en maakt zij het zelfs, conform de postmoderne traditie, onmogelijk om haar aanpak af te bakenen ten opzichte van hulp- en zorgverlening. Waardering past voor het hoofdstuk over rapportagestijlen, waarin een lans wordt gebroken voor – uiteraard – een grote diversiteit aan vormen en stijlen. Overigens ook hier weer veel gewichtigdoenerij en afwezigheid van enige zelfrelativering; de auteur heeft in navolging van Derrida een voorkeur voor het schrijven in twee kolommen: een theoretiserende hoofdtekst en daarnaast een 'zij' tekst over de 'case'. Traditionele auteurs verlichtigen hun hoofdtekst soms door inspringende of ingekaderde stukjes over de onderzochte case. Alsof hier iets anders dan persoonlijke voorkeuren aan de orde is! Ik kan hier niet onvermeld laten dat de keuze die voor de hoofdtekst gedaan is – een grijze 9-punts letter – bij het dóórwerken van het boek voor de gemiddelde Nederlandse 55-plusser tot veel hoofdpijn leidt.

Mijn belangrijkste bezwaar tegen deze dissertatie is het veel te filosofische en veel te weinig empirische karakter, waardoor de auteur de gelegenheid heeft gekregen (van haar promotores R. in't Veld en H. van Gunsteren) om stromingen die zich kenmerken door een eigen woordgebruik op te blazen en te poneren als origineel, terwijl er au fond voor wat het handwerk van de onderzoeker betreft zo bitter weinig nieuws uit komt. Kernpunten zoals 'alle belangheb-

bende groepen en individuen tot hun recht laten komen'; 'een verhalende stijl kan overtuigender zijn dan een logisch-argumentatieve redeneerstijl'; 'dat je bij bepaalde groepen, zoals psychiatrische patiënten, niet met standaardvragenlijsten moet aankomen' zijn geenszins origineel. Het 'weg met de methoden' klinkt luid en duidelijk op uit de gehele tekst, niet alleen uit hoofdstuk 4 dat als titel draagt 'Voorbij methode'. Wat er voor in de plaats komt aan 'omgangsvormen met allerlei betrokkenen' kan management, uitvoerenden en patiënten/cliënten in de hulpverlening zeker inzicht bieden in het eigen handelen. Overigens merk ik daar meteen bij op dat 'n beetje zorgorganisatie ook zonder een officieel evaluatieonderzoek al in ruime mate aandacht pleegt te besteden aan groepsdiscussies waarin het eigen functioneren centraal staat. Maar geven de activiteiten (ik ben niet geneigd er zonder meer de term onderzoek aan te verbinden) die Abma uitvoert en verdedigt aan directie en management van een zorginstelling, die tenslotte de verantwoordelijkheid dragen voor de besteding der middelen een helder inzicht in de positieve en negatieve aspecten van een therapie, en wel gebaseerd op onderzoeksresultaten? Daar ligt wel de verantwoordelijkheid van de onderzoeker, en die lijkt in het model dat Abma ons voorschotelt, ontweken te worden.

Overigens is een ingaan op argumenten vanuit het postmodernisme, en op de eventuele mogelijkheden voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek vanuit deze filosofische visie, in het bestek van een boekbespreking onmogelijk. Abma heeft het geprobeerd in een dissertatie, waarbij 'onderzoek' is toegespitst op beleidsevaluatie. De durf hiertoe verdient alle waarde-

ring; dat het tot praktische verbeteringen van het evaluatie-onderzoek kan leiden, betwijfel ik in hoge mate. Maar voor zelfverzekerde gelovigen in chi-kwadraten en andere oprechte amateurs kan het zeker geen kwaad om eens stevig aan de oren getrokken te worden.

P.G. Swanborn